

КОНСТИТУЦІЯ ЯК УСТАНОВЧИЙ ДОКУМЕНТ ЩОДО ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Пустовалова І.С.,

*аспірантка Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна*

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7414-6748>

in_ness_a@ukr.net

Пустовалова І. С. Конституція як установчий документ щодо економічної системи суспільства.

У статті розглядаються потенційні можливості конституції щодо встановлення засад економічної системи суспільства, розкривається відповідний нормативний інструментарій, за допомогою якого відбувається конституціоналізація економічної системи, а також з'ясовується те, як системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, були представлені в конституціях різних «поколінь». За результатами дослідження обґрунтовано висновок про те, що вплив конституції на економіку найбільш відчутно проявляється на перетині установчої та економічної функцій конституції. Автор стверджує, що реалізація установчої функції конституції щодо економічної системи країни здійснюється через низку так званих спеціалізованих норм або нетипових правових приписів. Зокрема, встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів. Усі ці норми мають системоутворюючий (установчий) характер щодо економічної системи та надають загального цілеспрямованого характеру правозастосовному процесу у цій сфері. У статті наголошується, що системоутворюючі (установчі) норми, котрі стосуються економічної системи, можуть бути представлені у преамбулі конституції, а також структурних частинах, присвячених засадам конституційного ладу чи спеціально конституційним засадам економічної системи країни. Автор доводить, що системоутворюючі (установчі) норми, котрі стосуються економічної системи, найбільш широко представлені в конституціях, які були прийняті в період від завершення Другої світової війни і дотепер, тобто в конституціях третього і четвертого поколінь. Це зумовлено посиленням державного впливу на економіку, ускладненням економічної політики держави і відповідним розширенням предмета конституційно-правового регулювання.

Ключові слова: конституція, конституційні засади економічної системи, установча функція конституції, економічна функція конституції, засади конституційного ладу.

Pustovalova I. S. The Constitution as a constituent document on the economic system of society.

The article discusses the doctrinal definition of the potential capabilities of the constitution to establish the principles of the economic system of society, the relevant normative tools with which the constitutionalization of the economic system takes place, and it also turns out how the backbone (constituent) norms relating to the economic system are presented in the constitutions of various “generations”. Based on the results of the study, the conclusion is substantiated that the impact of the constitution on the economy is most tangibly manifested in the intersection of the constituent and economic functions of the constitution. The author argues that the implementation of the constituent function of the constitution in relation to the economic system of the country is carried out through a number of so-called specialized norms or atypical legal prescriptions. In particular, the establishment (establishment) of the economic system at the level of the main law is carried out with the help of norms-goals, norms-tasks and norms-principles. All these norms have a backbone (constituent) character in relation to the economic system and give a general purposeful nature to the law enforcement process in this area. The article emphasizes that the system-forming (constituent) norms related to the economic system can be presented in the preamble, as well as structural parts devoted to the principles

of the constitutional order or specifically the constitutional principles of the country's economic system. The author notes that the system-forming (constituent) norms relating to the economic system are most widely represented in the constitutions adopted in the period from the end of the Second World War to the present, that is, in the constitutions of the third and fourth generations. This is due to the strengthening of state influence on the economy, the complication of the economic policy of the state and the expansion of the subject of constitutional and legal regulation.

Key words: constitution, constitutional principles of the economic system, the constituent function of the constitution, the economic function of the constitution, the principles of the constitutional order.

Постановка проблеми. Економіка в будь-якій країні світу (незалежно від її політичного ладу, традицій господарської діяльності, ставлення до приватної власності та підприємництва) являє собою не тільки найважливішу сферу суспільної діяльності, але й один із головних чинників розвитку соціуму. Устрій економічного життя включає в себе низку найбільш значущих і принципових об'єктів, які неминуче стають частиною конституційного закріплення суспільних відносин. Роль і значимість економічних відносин у конституційному ладі сучасних держав є настільки великими, що це послугувало основою для появи і розвитку в юридичній науці концепцій «конституційної економіки» та «економічної конституції».

Стан опрацювання проблематики. «Конституційна економіка», основоположником якої цілком обгрунтовано вважається лауреат Нобелівської премії Дж. Бьюкенен (J. Buchanan), на сьогодні є одним із пріоритетних напрямків розвитку зарубіжного конституціоналізму. Найбільш яскравими представниками даного напрямку в сучасній конституційно-правовій науці є Дж. Бреннан (G. Brennan), С. Войт (S. Voigt), Дж. Міллер (G. Miller), Т. Хаммонд (T. Hammond), Р. Хардін (R. Hardin), Е. Хемлін (A. Hamlin). На пострадянському просторі першість у вивченні проблем конституційно-правового регулювання економіки належить російським державознавцям Г.Н. Андреевій, П.М. Баренбойму, Г.А. Гаджиеву, С.Ю. Данилову, А.В. Захарову, В.І. Лафітському, В.Д. Мазасву, В.А. Май, В.А. Фетисовій та ін. В Україні першість у дослідженні певних аспектів конституційної економіки належить представникам харківської школи конституційного права. Зокрема, конституційно-правові засади економічної системи України на дисертаційному рівні були досліджені О.В. Скупінським, а конституційно-правові засади публічно-приватного партнерства – О.В. Приходько.

Втім чимало аспектів конституційної економіки досі залишається поза межами уваги сучасних науковців-правників. Зокрема, теза про установчий характер конституції є одним з вихідних положень сучасного конституціоналізму, однак роль конституції як установчого документа щодо економічної системи суспільства досі ще не були предметом самостійного наукового дослідження. Тож **метою даної статті** є доктринальне визначення потенційних можливостей конституції щодо встановлення засад економічної системи суспільства, розкриття відповідного нормативного інструментарію, за допомогою якого відбувається конституціоналізація економічної системи, а також з'ясування того, як системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, були представлені в конституціях різних «поколінь».

Виклад основного матеріалу. На сьогодні можна вважати загально визнаним, що конституція – це установчий акт держави, основний закон, який має вищу юридичну силу, приймається та змінюється в особливому порядку, має особливий предмет регулювання та специфічну форму юридичного захисту [1, с. 8-82; 2, с. 12-72]. Вживаний у даному випадку термін «установчий акт» означає, що в ньому реалізується установча влада, тобто ймовірно суверенітет народу, котрий на референдумі або через своїх представників (в установчих зборах, парламенті) приймає конституцію, що встановлює (засновує) засади суспільного і державного ладу, правового становища особи» [3, с. 46].

Установча функція конституції спрямована на здійснення первинного юридичного оформлення найважливіших соціально-економічних і політичних інститутів суспільства. За допомогою установчих норм визначається устрій держави, впроваджуються в життя передусім політичні та управлінські структури, різноманітні інститути демократії, закріплюються система державних органів, визнаються її повноваження. Роль установчої функції конституції, таким чином, полягає в тому, що вона встановлює найважливіші інститути суспільства й держави, визначає їх спрямованість. У конституції започатковані найголовніші установчі правові норми. При цьому слід мати на увазі, що установчий характер мають не тільки окремі її норми, а й уся конституція, бо вона є основою розбудови і діяльності держави і суспільства, всього законодавства, політичних і корпоративних установ країни.

Сутність установчої функції полягає в тому, що конституція, з'являючись внаслідок корінних змін у житті суспільства, стає політико-правовою основою його розвитку на наступному історичному етапі. Слово «установча» слід розуміти в тому сенсі, що конституція або закріплює те, що вже існує як результат діянь людей, або створює передумови для зовсім нових суспільних відносин, котрі визріли в суспільстві, але не можуть виникати, поки не буде для них необхідної правової бази, котра з прийняттям конституції власне й засновується. Таким чином, установчі начала конституцій можуть виявлятися як стосовно суспільного ладу в цілому, так і щодо конкретних його підсистем чи навіть окремих суспільних інституцій та установ.

Як переконливо засвідчує світовий досвід, кожна конституція знаменує новий етап у суспільному розвитку і виконує установчу функцію, звісно, з позицій тих, хто в цей час здійснює владу. Вже перша конституція, Конституція США, хоч і не була «економічним документом», народилася з економічної необхідності: Конгрес і штати застрягли у проблемах стосовно торгівлі й тарифів, боргів і валюти, через слабкі статті Конфедерації, котрі надавали занадто мало повноважень центральному уряду [4].

Поряд із тим, як переконливо доводить Р.С. Кей, сила будь-якої конституції залежить від її прийнятності з плином часу для реальних людей, на чиє життя вона впливає. Ця прийнятність має два аспекти. По-перше, деяка мінімальна частина відповідного населення має знайти основні норми конституції задовільними чи, принаймні, стерпними. По-друге, це населення має розглядати конституційні норми як такі, що походять від легітимного джерела [5, с. 756].

Звідси випливає, що поняття «установчий (конститууючий) орган» – це «чиста абстракція», просто логічний висновок з чинних правових норм. І це не вигадка і не фікція – це факт. Однак, оскільки це факт, який в основному стосується того, як люди ставляться до відповідних подій, він може змінюватися і справді змінюється з часом. Сам успіх конституції може вплинути на це критичне сприйняття, виставивши події, пов'язані з її створенням, у більш сприятливому світлі. Таким чином, ми можемо дійти до цікавого уявлення про те, що частково і, принаймні, за деяких обставин, конституція є установчою (конститууючою) владою, а не навпаки.

Існування економіки є життєво необхідним для формування і підтримки суспільства. Історичний досвід переконливо доводить, що жодне суспільство не може вижити без економіки, досить ефективно, щоб задовольнити, принаймні, основні потреби своїх членів. Як відзначає М.А. Рабі, «кожна економіка існує з єдиною метою – задовольняти зростаючі потреби людей у міру того, як умови життя змінюються і стають більш вимогливими» [6, с. 71]. Отже, економіка є складовою частиною суспільства; а суспільство – це структура, в якій функціонує економіка. Завдяки цим відносинам кожне суспільство має свою власну економіку, і кожна економіка відображає потреби і культурні традиції суспільства, а також основні риси цивілізації, в якій вона живе.

Економіка втілює в собі інститути, цілі, відносини, бізнес-організації та інші формальні і неформальні механізми, які не можуть існувати або функціонувати без людей. У той же час люди не можуть вижити і знайти справжній сенс у житті, не беручи участь в економічній діяльності свого суспільства. В результаті цінності, відносини, відносини і традиції народу або просто культура народу впливають на те, як організована його економіка, на цілі, які вона переслідує, і на те, як вона виконує свої завдання. З іншого боку, участь людей у своїй економіці робить їх залежними від її інститутів і показників, в той же час роблячи їх культуру залежною від соціально-економічних змін, які зазвичай викликає економіка, а також від матеріальних і нематеріальних цілей, які вона просуває і прагне досягти.

Інший, не менш важливий, але менш динамічний аспект – соціокультурний, взаємодія якого з економічним аспектом визначає темп і перебіг суспільних змін в усьому світі. Фактично, жодні глибокі економічні чи технологічні зміни не можуть відбутися і бути стійкими без справжніх соціокультурних змін, і жодні більш-менш значущі соціокультурні зміни неможливі без економічних і технологічних змін. Обидва аспекти в силу їх значущості отримують відображення в конституції, і з поширенням державної політики на відповідні сфери частка конституційних норм засадничого, установчого характеру, спрямованих на ці сфери, закономірно зростає.

Питання про вплив конституції на економічний розвиток суспільства і держави стало в останні десятиліття об'єктом пильної уваги не тільки теорії держави і права і науки конституційного права, але й економічної теорії. При цьому, як зауважує О.М. Лоцихін, незважаючи дещо фрагментарний підхід до проблеми конституційно-правового регулювання економіки, в юридичній літературі були зроблені дуже цінні спостереження і висновки. При цьому «відповідь на питання про те, які з економічних питань підлягають закріпленню в конституції, було та залишається предметом гострих дискусій, при-

чому, як у рамках юридичної теорії, так і в сфері законодавчої практики» [7, с. 242]. Втім, незважаючи на відмінність позицій різних авторів з даного питання, можемо погодитись із висновком І.В. Левакіна та О.А. Юртаєвої, що «правові настанови національних конституцій демонструють потенціал і творчі можливості юридичного вирішення економіко-соціальних завдань, забезпечення правових форм господарювання, стабілізації та розвитку економічного побуту» [8, с. 21].

Визначаючи сутність правового регулювання економічних відносин, слід погодитися з поширеною тезою, що мірилом цього процесу є певний рівень упорядкованості, а одним з важливих засобів – право та закон як юридична форма його втілення. При цьому економіка як об'єкт конституційно-правового закріплення розглядається вже не як розрізнена сукупність відносин між суб'єктами економічної діяльності, а як окрема підсистема суспільного ладу – економічна система.

Варто погодитись із думкою О.Д. Башкатова, котрий за результатами порівняльно-правового аналізу значної кількості сучасних конституцій дійшов висновку, що «на конституційному рівні закріплюються цілі економічного розвитку, основні завдання економічної політики держави, вирішуються конституційні питання про режим власності, її основні обмеження, захищаються права економічно слабких контрагентів, регулюються основи забезпечення конкуренції» [9, с. 26]. Виходячи з цього, можемо констатувати, що ключовими елементами економічної системи, через які, фактично, й відбувається встановлення (конституювання) названої підсистеми суспільного ладу, є: а) цілі економічного розвитку; б) основні завдання економічної політики держави; в) основоположні принципи побудови та функціонування економічної системи; г) форми власності та форми господарювання, що визнаються (легітимуються), підтримуються і захищаються державою; д) основи правового статусу господарюючих суб'єктів, у т.ч. держави, юридичних і фізичних осіб.

Реалізація установчої функції конституції стосовно економічної системи країни здійснюється через низку так званих спеціалізованих норм або нетипових правових приписів. У загальній теорії права з приводу таких норм висловлено чимало різноманітних поглядів. Ю.В. Кривицький, узагальнивши на дисертаційному рівні все розмаїття підходів з даного питання, дійшов висновку, що здебільшого до класу спеціалізованих норм відносять: 1) загальні норми (загальнозакріплювальні, норми-начала (норми-засади), статутні); 2) дефінітивні норми (норми-дефініції, норми-визначення, норми-поняття); 3) норми-принципи (декларативні, установчі); 4) норми-цілі (прогностичні, визначально-установчі, норми-завдання); 5) норми-оголошення (декларативні); 6) норми-презумпції; 7) норми-фікції; 8) норми-преюдиції; 9) норми-строки (темпоральні); 10) оперативні норми (норми-інструменти); 11) колізійні норми (норми-арбітри); 12) норми-конструкції (нормативні узагальнення) [10, с. 111]. Натомість С.П. Погребняк серед спеціалізованих норм права виокремлює норми-засади, норми-завдання, норми-принципи, колізійні норми, оперативні норми, норми-дефініції, норми-строки, норми-презумпції, норми-преюдиції та норми-фікції [11, с. 239-242].

Не заглиблюючись у дискусію щодо класифікації спеціалізованих норм права, можемо констатувати, що звернення до змісту сучасних конституцій переконливо демонструє, що встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів. Усі вони мають системоутворюючий (установчий) характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері [10, с. 113].

Принагідно відзначимо, що більш-менш широке конституційне закріплення економічної системи було започатковане ще конституціями другого покоління, що розроблялися і приймалися у першій половині ХХ століття, на хвилі підйому соціалістичного і комуністичного руху. Однак воно було позбавлене системності, заідеологізоване і зайве декларативне, та й самі тогочасні конституції розглядалися більше як політико-правові декларації, ніж закони, здатні до безпосередньої реалізації. Тому справді системне закріплення економічних відносин розпочалося вже після завершення Другої світової війни і триває досі.

У чинних на сьогодні конституціях норми-цілі стосовно державного будівництва в економічній сфері формулюються в преамбулі, першому розділі, або в спеціальному підрозділі, присвяченому економічній системі. Так, у преамбулі Конституції Азербайджану 1995 р. проголошується, що народ Азербайджану, використовуючи своє суверенне право, має намір, проміж іншого, забезпечити всім гідний рівень життя згідно зі справедливим економічним і соціальним порядком. Про справедливий економічний і соціальний порядок як мету державного будівництва йдеться і в преамбулі Конституції Шрі-Ланки 1978 р. Преамбула Конституції Киргизстану 2010 р. метою її прийняття визнає забезпечення економічного добробуту народу.

Яскравим прикладом закріплення норм-цілей стосовно економічної системи в спеціальному підрозділі основного закону є Конституція Єгипту в редакції 2014 р. Глава друга цієї Конституції, що має назву «Економічні основи», відкривається ст.27, де проголошується, що метою економічної системи є досягнення добробуту через стійкий розвиток та соціальної справедливості шляхом підвищення реального рівня зростання національної економіки та рівня життя, збільшення кількості робочих місць, зниження рівня безробіття та ліквідації бідності.

Аналогічний підхід спостерігається і в Конституції Соціалістичної Республіки В'єтнам 1992 р., глава II якої присвячена економічній системі. Ст. 16, що входить до цієї глави, закріплює, що мета економічної політики держави полягає у тому, щоб зробити країну могутньою, а народ багатим, задовольняти матеріально-духовні потреби народу на основі вільного розвитку виробничих сил, використання потенціалів усіх економічних укладів – державного, колективного, приватного, залучення приватного капіталу і чеснот капіталістичного сектора економіки.

Конституції багатьох держав світу, причому не тільки тих, що обрали соціалістичний шлях розвитку, в якості мети своєї економічної системи називають економічну і соціальну справедливість. Саме про це йдеться, зокрема, в ч.1 ст. 8 Конституції Бангладеш 1972 р., ст. 170 Конституції Бразилії 1988 р., у преамбулі Конституції Південно-Африканської Республіки 1996 р. та багатьох інших конституціях.

Завдання держави в економічній сфері, на відміну від її цілей і завдань, у преамбулі конституції ніколи не зазначаються, а містяться у першому розділі або спеціальному підрозділі, присвяченому економічній організації суспільства (якщо такий є). Зокрема, ч.2 ст. 3 Конституції Італії 1947 р. закріплює, що завдання Республіки – усувати перешкоди економічного і соціального порядку, які, обмежуючи свободу і рівність громадян, заважають повному розвитку людської особистості й ефективній участі всіх трудящих у політичній, економічній і соціальній сферах суспільства. У свою чергу, ст. 299 Конституції Венесуели 1999 р. об'єднує відповідні цілі та завдання економічного розвитку в єдиний економічний блок зобов'язань держави у цій сфері, акцентуючи увагу на тому, що держава спільно з приватною ініціативою забезпечує гармонійний розвиток національної економіки з метою зростання джерел праці, рівня життя населення і зміцнення економічного суверенітету країни, гарантуючи юридичну безпеку, міцність, підтримку, постійність і рівність у розвитку економіки, аби досягти справедливого розподілу багатства шляхом стратегічного демократичного планування на основі широкої участі та відкритих консультацій.

Принципи економічної системи суспільства, як правило, зазначаються в структурних підрозділах, безпосередньо присвячених економічній організації суспільства. У найбільш розлогому й систематизованому вигляді такі принципи представлені у вищезгаданій Конституції Португалії. Згідно зі ст. 80 цього документа, соціально-економічна організація Португалії ґрунтується на наступних принципах: а) підпорядкування економічної влади демократичній політичній владі; б) співіснування державного сектора, приватного сектора і кооперативного та громадського сектора, заснованих на відповідних формах власності на засоби виробництва; с) свобода підприємницької організації та ініціативи в рамках змішаної економіки; d) усупільнення засобів виробництва і земель, а також природних ресурсів відповідно до громадських інтересів; е) демократичне планування соціально-економічного розвитку; f) захист кооперативної і державної власності на засоби виробництва; g) участь організацій, що представляють трудящих, і організацій, що представляють економічно активних осіб, у визначенні головних соціально-економічних заходів. Не менш розлогий перелік принципів економічної системи (соціально-економічного режиму) міститься в ст. 299 Конституції Венесуели 1999 р.: соціальна справедливість, демократія, ефективність, вільна конкуренція, захист довкілля, доходність і солідарність для забезпечення повноцінного розвитку людини та гідного й прибуткового існування колективів.

У Конституції Анголи 2010 р. міститься не тільки окремий розділ, присвячений економічній системі (Розділ III. Економічна, фінансова та фінансова організація), але й спеціальна глава, присвячена її принципам. Зокрема, ст. 89 названого документа проголошує, що організація та регулювання економічної діяльності ґрунтуються на загальній гарантії економічних прав і свобод загалом, на визнанні цінності праці, людській гідності та соціальній справедливості, згідно з наступними основоположними принципами: а) роль держави як регулятора економіки і координатора гармонійного національного економічного розвитку, згідно з положеннями Конституції та закону; б) вільна підприємницька та економічна ініціатива, що здійснюється в межах закону; с) ринкова економіка на основі принципів і цінностей здорової конкуренції, моралі та етики, що передбачені й забезпечені законом; d) повага й охорона приватних ініціативи та власності; е) соціальна функція власності; f) зменшення регіональної асиметрії та соціальної нерівності; g) соціальна згода; h) захист споживача і довкілля.

Примітною в даному зв'язку є й ст. 170 Конституції Бразилії, де міститься перелік принципів економічного ладу, що ґрунтується на оцінці праці людини та вільній ініціативі. Конституція вважає додержання цих принципів необхідним для забезпечення всім гідного існування згідно з вимогами соціальної справедливості. Принципи ці такі: національний суверенітет, приватна власність, соціальна функція власності, вільна конкуренція, захист споживача, захист навколишнього середовища, скорочення регіональної й соціальної нерівності, прагнення до повної зайнятості, сприяння малим підприємствам, які засновані за бразильськими законами і знаходяться в країні, включаючи їх органи управління.

У Конституціях деяких держав принципи економічної системи містяться серед засад конституційного ладу. Так, Конституція Пакистану вже в ст. 3 проголошує, що держава забезпечить ліквідацію всіх форм експлуатації та послідовне здійснення основного принципу «від кожного за здібностями, кожному за працею». Згідно зі ст. 10 Конституції Туркменістану економіка цієї країни ґрунтується на принципах ринкових відносин, хоча які саме принципи охоплюються даною категорією, в цьому документі не розкривається. У Конституції Італії 1947 р. вичерпного переліку принципів економічної системи немає, втім у ст. 2 побіжно згадується принцип економічної солідарності. Натомість ч.2 ст. 1 Конституції Республіки Казахстан 1995 р. серед основоположних принципів діяльності цієї держави називає економічний розвиток на благо всього народу, хоча в даному випадку насправді йдеться скоріше про мету економічної системи, ніж про її принцип.

Наведені приклади переконливо свідчать про те, що сучасна конституція відіграє роль установчого документа щодо економічної системи країни. Як справедливо відзначає О.В. Скупінський, «нова конституційна модель, яка сформувалася після Другої світової війни, базувалася на ідеях соціальної ролі держави, посилення її регулюючої ролі, обмеження прав власності» [12, с. 43]. При цьому, звісно, основний закон не здатен створити відповідні відносини, – він лише надає їм найвищий у правовій державі рівень легітимації, а відтак слугує стимулом для їх формування і розвитку та водночас їх юридичною гарантією, політико-правовою основою для їх стимулювання і захисту.

Загалом проведене дослідження дозволяє зробити наступні **висновки**:

1. Вплив конституції на економіку найбільш відчутно виявляється на перетині установчої та економічної функцій конституції.
2. Встановлення (заснування) економічної системи на рівні основного закону здійснюється за допомогою норм-цілей, норм-завдань і норм-принципів. Усі вони мають системоутворюючий (установчий) характер щодо економічної системи і надають загальний цілеспрямований характер правореалізаційному процесу в даній сфері.
3. Системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, можуть бути представлені у преамбулі, а також структурних частинах, присвячених засадам конституційного ладу чи спеціально конституційним засадам економічної системи країни.
4. Системоутворюючі (установчі) норми, що стосуються економічної системи, найбільш широко представлені в конституціях, що були прийняті в період від завершення Другої світової війни і дотепер, тобто в конституціях третього і четвертого поколінь. Це зумовлено посиленням державного впливу на економіку, ускладненням економічної політики держави і відповідним розширенням предмета конституційно-правового регулювання.

Розгляд конституції як регулятора економічної політики держави є перспективним напрямком наукових досліджень у даній сфері.

Список використаних джерел:

1. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: монография. Харьков: Факт, 2000. 608 с.
2. Конституция в XXI веке. Сравнительно-правовое исследование: монография / отв. ред. В. Е. Чиркин. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2011. 656 с.
3. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование / отв. ред. В.Е. Чиркин. Москва: Норма, ИНФРА-М, 2011. 656 с.
4. YN. The Constitution – economic rights and opportunities. *The Christian Science Monitor*. March 3, 1987. URL: <https://www.csmonitor.com/1987/0303/econst.html>
5. Kay R. S. Constituent Authority. *The American Journal of Comparative Law*. Vol. 59, No. 3 (Summer 2011), pp. 715-761.

6. Rabie M. A. *Theory of Sustainable Sociocultural and Economic Development*. London: Palgrave Macmillan, 2016. 243 p.

7. Лощикін О. М. Конституційна економіка та економічні функції сучасної держави в умовах глобалізації: концептуальний аспект. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. Vol. 26 (2). P. 239-246. URL: <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/337/306>

8. Левакин И. В., Юртаева Е. А. «Экономические конституции» в контексте эволюции государств и народов. *Genesis: исторические исследования*. 2018. № 4. С. 20-43. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=24782

9. Башкатов А. Д. Свобода экономической деятельности как основа конституционного строя России: содержание, гарантии, правовые ограничения: дисс. канд. юрид. наук: 12.00.02. Орел, 2020. 202 с.

10. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.

11. Погребняк С. П. Спеціалізовані норми права: природа, особливості та значення в правовому регулюванні. *Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина*. Харків: Право, 2009. С. 239-242.

12. Скупінський О. В. Конституційно-правові засади економічної системи України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2011. 214 с.